

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. 13.

Coll. No. 611

Title A work on Grammar

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 611 Subject : Grammar.

Title : A work on Grammar.

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.9" by 4.4" Extent : 21 to 31 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī

Remarks : 13 begins abruptly.

लेकदेशिना तस्माधारणसामान्यधर्मप्रत्ययविधावित्यर्थकप्रत्युत्तरेदत्तेऽनुबन्धानेकांतत्ववादिना रेफरूपावृत्तिवि
शेषधर्मैरुत्वादिः स्वमतेऽस्मात्तदवृत्तिर्नवतीति तस्यातिदेशयोग्यत्वं परास्तुपगतमंगीकृत्याथायमव्यधिः स्या
दशग्रहणं शक्यं वक्तुमिति एष्टे बाहुमित्येकदेशिना गीकृतेऽव्यधिस्तर्हि न विष्यतीति प्राये ग्राहिते तदनस्तुपग
च्छतेकांतत्वादिना सिद्धानिना कथमिति एष्टेऽनेकांतत्ववादिना इदमस्ति शीतिता तो वक्ष्यामि खरवसानमावि
सर्जनीयः ततोरोः सुपिविसर्जनीयः र इत्येकेषु के एकदेशिना उत्तरार्थतर्हि अशग्रहणं कर्तव्यं ह्यशियथा स्या
दिहमात्रहृत्तवपतेरप्रस्ययः हृत्तवृकरोतीति प्रयोजनमशग्रहणस्योक्तं हृत्तवृहसतीत्यादौ दोषानुद्धारादन
निधानस्यैवमादेरवश्यप्रयणीयत्वादियमेकदेश्युक्तिप्रतीयते अशग्रहणप्रयोजनं त्वनुबन्धेकांतत्वावादिमि
द्धातिरीत्याहृत्तस्तत्रेत्याद्येवेति प्रागुक्तं । अनुबन्धानेकांतत्ववादिमते त्वशग्रहणं न कर्तव्यमेव किंतु तन्मते हका
रोपलक्षितत्वरूपस्यैकस्मात्तदवृत्तिरित्यस्याप्यतिदेशेन प्राप्नोति न मुने इत्यत्र नेति योगविनागात्वेकीदेशं प्र

तीवदीर्घप्रत्यपि सिञ्जोपस्य सिद्धत्वात् सिञ्जोप एकादेशो सिद्ध इति वार्तिकं रजपद्मे वा त्तिकस्य चैकादेशो शब्दस्यै
 कादेशश्चानि संबंधिकार्यकौलत्तकत्वाद्वा पूर्वसिञ्जोपेऽग्रहोदितिरूपसिद्धेरदोष इति सर्वमतवर्धम् ॥ तनु
 प्रोठवानित्यत्र प्रादुहोहोदुतिवृद्धिः कस्मान्न नवतीत्यत्राह ॥ अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणं ॥ उपसि
 तस्यार्थस्य शब्दप्रतिविशेषणत्वेत्यागयोगोऽस्यामूलं ॥ अत्रार्थकल्पितात्यव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोपि
 तिसंख्याया अतीति सूत्रे नाप्येवम् ॥ ज्ञापकमप्यस्यास्वरूपमिति सूत्रे स्वं शब्दस्यैव प्रतीतौ संकेतग्रहणान
 पेक्षत्वादसाधारणत्वादहेयत्वाच्च शब्दस्य परिग्रहेऽर्थस्य तु प्रतीतौ संकेतग्रहणसापेक्षत्वात् पर्यायेरपि
 प्रत्यायनादनुकरणादशायां हेयत्वादपरिग्रहे सिद्धे शब्दवदर्थोपि कार्यविधौ प्रयोजक इत्यर्थकं रूपग्र
 हणमेवेति स्वरूपमिति सूत्रे नाप्येवम् ॥ स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्यानपद्मे तु एतत्तदोरिति सूत्रे एतद्ग्रह
 णं ज्ञापकं ॥ एतत्तदोरनंतरो यः सुरिति हितस्यार्थः ॥ गौणत्वेत्वा प्रत्युह्युद्ग्रादिलोपेनेह सिद्धे ॥ विहि

॥२१॥

तविशेषणाश्रयणेषु तनुपरमैषददातीत्यादौ न स्यात् ॥ यदा त्वत्रापि प्राचीनपदार्थितरीत्येन तत्तदर्थगतसं
 ख्यान्यानि धायी यः सुरीत्यर्थः आश्रीयते तदा सर्वदेः सादेश्च लुग्यक्तव्य इति वार्तिके सादिग्रहणेनैव सर्ववार्तिक
 इत्यत्रैव सर्वपदे इत्यत्रापि लुक् सिद्धत्वात् सर्वादिग्रहणमर्थवत्परिज्ञाया ज्ञापकं बोध्यं ॥ सीरदेवस्त्वाह ॥ ब्र
 ह्मेति सूत्रे राज्ञेः एव भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति ॥ तनु एतदमुक्तं फणादिना राजिना साहचर्यात्तथाभू
 तस्यैव वत्त्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपहीयत्वात् ॥ तच्चासत्यामर्थवत्परिज्ञाया या मफणादेरपि भ्राजिना
 गस्य राजित्वाविशेषाद्ग्रहणे राजौ फणादित्वानिर्णयात्कथं भ्राजौ तत्साहचर्यात्फणादित्वे निर्णय इति वा
 च्यं ॥ परस्परसाहचर्येणैव योरपि फणाद्यौ रेव ग्रहणस्य विवक्षितत्वादिति चेत् ॥ विभ्राड्भ्राजिति
 रूपद्वयतावत्साध्यं तच्च ब्रह्मादिसूत्रे राज इति पठित्वापि सुसाध्यं ॥ भ्राजनासितिकल्पस्य वाचनिकतया
 तन्नेपदमात्रं फलकस्य त्वाजनात्कारस्य स्थानेऽकारस्य पठनीयत्वात् ॥ न चैव मृदितोपि भ्राजनेऽप्येव

नशाप्नोति॥ शकारस्य समुदायावयवत्वेन तदवयवस्य राज्ञेः राजत्वात्तावादिति वाच्यं॥ सत्यामर्थवत्यग्निनाषाया
 मृकारस्यार्थवत्त्वदित्याहुः पकारत्वात्समुदायावयवत्वपितदन्तावे समुदायावयवो नमोपकारकत्वे दोष
 तावात्॥ अतएव रमाये इत्यत्रादौ तिष्ठति रिति प्राचीनप्रक्रियायां मुदम्भतमारोऽर्थवतः क्वाप्यन्तावादि
 त्याशयेनातर्हि सत्यपि शापके मरिडोऽकारोऽर्थवतः समुदायस्यैवावयव इति कुतः॥ उच्यते। तस्मिन्मि
 पांतांतेताम इति सूत्रेथस्त्वकारादासिपः प्रत्याहाराकरणेन तिस्रसिति सूत्रे संज्ञावितसमुदायानु
 बंधात्तातानावयवानुबंधत्वमिति शापनात्। तेन संप्रप्रच्छिमरुसंस्मि मरु इति मरिडोऽङ्गित्वात्तावात्संप्र
 सारणलोपो न जवतः। एतेन निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येति परिज्ञाया आश्रयसति त्वाजिग्रहणे
 त्वाज्यवयवराज्ञे निरनुबंधकस्यैव षत्वस्यान्तनुस्वतंत्रस्य राज्ञेः सानुबंधकस्यैव पास्तं॥ नचैवयवानुबंधनिर्दे
 शाद्वावृष्टीत्यादौ षत्वेन स्यादिति वाच्यं॥ अक्षितिपाशपेयत्रः अक्षितिदि सारुचर्यादनुबंधेन धातुनिर्देशं यदुक्ता

॥२२॥

॥२॥

यस्य निषेधाच्चेः सिजित्यादेरिव त्वाज्यवयवराज्ञे रधातोस्तत्र षत्वप्रवृत्ते निष्पत्तुरुत्वात्॥ शितपाशपे
 जनिषेधस्यानित्यत्वाद्वा॥ यत्तु शब्दरत्नकोक्तं अक्षितिदि सारुचर्याद्वातुसंज्ञकराज्ञे ग्रहणे निर्णीते त्वाजि
 स्त्वराज्ञेः क्रियावाचकत्वात्तावात्तदन्तावे त्वाजिग्रहणस्यावश्यकत्वमिति॥ तन्मदं॥ अतिव्याप्तिपरि
 हाराय पहनीयस्य राज्ञ इति शकारस्यैवं सति वैयर्थ्यप्रसंगात्। किं बहुना तदन्तावेपिसिद्धांते नि
 श्चानिश्चिरित्यधातोः षत्वमुदाहृतमिति युक्तिरिति दिक्। इयं वर्णग्रहणेषु न प्रवर्तते। ईदृशोच्यस
 त्त्वर्थ इति निर्देशात्। तेन दध्यश्नातीत्यादौ यणादिसिद्धिः॥ अस्येति सूत्रे ताष्ये स्पष्टमेतत्॥ अतएव
 षाविशिरूपोपादानविषयेति वृद्धा॥ एतन्मुलकमेव येन विधिरित्यत्र ताष्ये पठ्यतेऽलेशानर्थकेन तदं
 तविधिरिति॥ तस्यैवमपि मरुदूतश्रमा इत्यत्रान्मरुत इत्यात्वापत्तिरत आह॥ गोशमुख्योर्मु
 त्येकारसंप्रत्ययः॥ गुणादागतो गोशः। यथा गोशब्दस्य गोत्वमरुचारिजाड्यादिशुणसदृशगुणप्रवृत्तिनि

मिन्नकोवाहिकादिरर्थः॥ मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः॥ गौणोऽर्थश्च प्रयुज्यमानो मुख्या र्था रोपेण प्रवर्त-
 न इति तासौ प्रथमः॥ एवं च गौणत्वाद्गौणिकत्वं गौणत्वमिह विवक्षितं। तच्च परिनिष्ठितपदस्य पदोत्तरसं-
 बधे एव प्रतीयते न तु ततः प्रागिति पदकार्येणेतन्मात्रप्रवृत्त्या गौणस्तिष्ठति गामातयेति वाहीके वृद्ध्या त्वे प्रा-
 तिपदिककार्यत्वाद्भवत एवेत्योक्तसूत्रे कैयरोपाध्यायाः॥ अत्र दीहिताः गौणवाहयेत्यादौ क्रियात्वया य प्राति-
 पदिकस्यैव गौणार्थता परिग्रहेणोक्तनियमस्यासां र्वत्रिकत्वं॥ गौणवाहीकमातयेत्यत्रापि वाक्यसंस्कारप-
 दे यदा गौणवाहीकयोः करोपि नीष्पादयोपीति शीत्या सममेव क्रियात्वया तत्कृतमुपकारमनुत्तवतोः पा-
 र्थिकपदस्य रावद्धे गौणत्वप्रतीतिर्यथोक्तसिद्धावपि सामानाधिकरण्याद्दीष्पादे द्वितीयेत्येवं रूपेणाप्या-
 क्तपदोत्तरतदसिद्धेश्च॥ ननु विनक्तुत्यन्तिवेलायां प्रोक्तो गौणार्थत्वप्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण बोधुः
 पदादेव गौणत्वग्रहः॥ किंबहुना प्रयोक्तावपि तत्तच्छब्दाद्यन्तरूपसामान्येनार्थाविधारणा पूर्वकं पदसंस्का-

॥२३॥

॥३॥

रं ह्येव विशेषतोऽर्थमनंतरं प्रतिपद्यते इत्युपगमात्तस्यापि पदादेव गौणत्वप्रतीतिरिति वाच्यं॥ एवमप्ये-
 पि पुष्पादस्मदोः स्वरूपमात्राश्रयाणां कार्यणामुपसर्जनतायामिव संज्ञायां प्रवृत्त्यापत्तिः एवं च स्त्रिय इत्यादि-
 रपि॥ ननु संज्ञात्वनिधाने षोडशोऽनुनाथोदिशब्देण तावदवदत एव। पुष्पाद्युपपदेऽस्मद्युत्तम इत्यादि-
 वपि न दोषो नुकरणात्वं नंगापत्तेरित्येत्ता। चिरंतनसंज्ञासु तथा कल्पनेऽप्याधुनिकसंज्ञासु शास्त्रानुस-
 रणस्यैव योग्यत्वात्। अत एव सर्वनाम शब्देण तावदादीनं ताष्येकृतं॥ तस्माद्दिशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्य-
 त्वायः अर्थवद्गुणपरिभाषामूलकत्वादर्थोपस्थितेश्च रूपग्रहविशेषसापेक्षत्वात्प्रातिपदिककार्येपि-
 न्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वेपि गोतइति सूत्रे तपरत्वस्योकारो तोपलक्षत्वाद्गुणश्रयत्वाद्दे शै तोभशसोरित्यात्वस्य
 गौणोऽप्रवृत्तेर्निर्हृत्यादित्याहुस्तदप्यपरे नहं मंतोऽत्र त्वत्वं संपद्यः महान्महान्तः इत्यादिताष्यप्रयो-
 गे ताहौ सावितित्वादेशस्य सांतमहत्तइति दीर्घस्य करणेन विरुद्धत्वात्। तस्मान्पदमात्राश्रितिविधौ गौ-

५५

एतदुच्यते यद्यदि ॥ त्रयादयः स्युः संज्ञास्वप्नुः ससर्जनवत्तदा ॥ अथ चेत्प्रातिपदिककार्ये विस्थादयं न यः ॥ त
 दाऽमहान्महात्तदिति दीर्घस्य का गतिः ॥ अत्रोच्यते ॥ गौणमुख्यन्यायं पदकार्ये ॥ अथ गौणलाक्षणिकत्वं
 रूपगौणत्वस्य पदादेव प्रतीतेः ॥ प्रागुपपादितत्वात् ॥ कुतस्तर्हि संज्ञायां त्रेस्त्रयादयो न प्रवर्तन्ते इति चेष्टु ॥ अर्थ
 वदूणापरिज्ञाणामूलकौपंन्याय इति तावत्सकलवादिसंमतं ॥ तत्र गौणलक्षणायाः पदमात्रविषयत्वेऽपि संज्ञा
 यास्तथात्वात्तावः प्रातिपदिकमात्रस्य संज्ञात्वेन विनिपुज्यमानत्वादिति प्रातिपदिकेष्वप्रसिद्धत्वरूपगौण
 त्वस्य सत्यात्त्रयादेशप्रसंगः संज्ञायां नोद्भावनीयः ॥ तदेतदुच्यते ॥ अनिव्यक्तपदार्था ये स्य तत्रालोकविश्रुताः ॥
 शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तु दुर्लक्षित इति ॥ अर्थवत्परिज्ञाणामूलकत्वाविशेषेऽपि गौणमुख्यन्यायादस्य
 यमुक्तिः प्रातिपदिककार्येष्वपि प्रवृत्तये इति तु तत्त्वम् ॥ तदेतदतिशयेन सर्वादिसूत्रे संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवा
 त्तिकं प्रत्याचक्षणादुरदत्तमिश्राः प्राहुः ॥ संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः ॥ अनिव्यक्तपदार्था ये इत्येवं सिद्धत्वादिति ॥

॥२४॥

तत्र

सर्वनामकं संज्ञा मकरणं ॥ शेषे शब्देष्वेतदनुशीत्या किं त्वनिव्यक्तपदार्था ये इत्यस्य गौणमुख्यन्यायमूलकत्वं पद
 कार्येष्ववप्रवृत्तिव्यसिद्धांतयस्तस्य कथनं पूर्वापरविशेष इति विचारणीयं ॥ न त्वर्थक्यपरिज्ञाणाया विशिष्ट
 रूपोपादानविषयत्वस्य प्रागुक्तत्वात् ॥ मूलत्वादतस्य न्यायद्वयस्य विशिष्टरूपोपादानविषय - तेवमुक्ता ॥ त
 त्प्रतिकिं विशिष्टरूपं किं शिष्टानुपूर्व्यवच्छेदेन विशिष्टार्थोपस्थापकमुक्ताविशेषेणापि ताद्यः ॥ प्रमाणात्ता
 त्प्रगेमनी गोमती संपन्ना गोमती चूतेति प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रस्य तावत्प्रयोगे स्त्रियाः पुंवदिति विशि
 ष्टरूपोपादानात्तावाद्गौणार्थकस्यापि पुंवद्भावप्रसंगाच्च ॥ अमरुती संपन्ना मरुदूता ब्राह्मणीत्यत्र गौणीर्थक
 वृत्तित्वात्पुंवद्भावकथमित्याशंक्य मरुत्वमात्रमुपचरितं न तु तद्विशिष्टः स्त्रीप्रत्ययार्थोपीति विवक्षया स
 माधानपरेणात्मरुतसूत्रस्य प्रदीपग्रंथेन विशेषाच्च ॥ पदकार्येष्वेवायं न्याय इत्योक्तसूत्रे प्रदीपव्याख्याय
 विशिष्टरूपोपादान एवायं न्यायः स्यादौ तो शि दौ तो मृश सोरित्यनयोरपि सर्वनामस्थानामृशसाक्षिप्रा

सरेपादि

त १

ह्य३

नित्य२

तिपदिकस्योतइतित्यनेनविशेषणादिशिष्टशब्दाप्रत्ययेनगोस्तिष्ठतिगामानयेत्यादौवाहीकप्रवृत्तिनस्या
 दितिनव्यविवरणविशेषाच्च।अगौगौसमपद्यतगोतवदित्यत्रगौणार्थकत्वादोदंतनिपातस्यननवतिप्र
 र्गसंज्ञेत्योत्सूत्रस्वनाशुविशेषाच्च।ओदंतइत्यर्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानात्।नचनिपातइत्येवत
 त्रविशिष्टरूपोपादानंनिपातसंज्ञाव्यादिपदोपस्थित्यादीनांसति संनवेऽर्थवतामेवेतिपेसार्थकास्ते
 षोनिपातानामेवग्रहणंनगौणार्थकानामपीतिनव्यविवरणेपदर्शितस्तदाशयःनिपाताइत्यस्यशब्द
 संज्ञात्वाहचंपठतीत्यादाविवविशेषतस्तत्तदर्थविशिष्टशब्दाबोधकत्वात्।अकपदस्यविशेषतोर्थानुपस्था
 पकत्वेपिसामान्यतोर्थविशिष्टाद्युच्यं पठतिनत्यनर्थकामित्यनुत्तवान्निपातपदेनार्थविशिष्ट्यादीनां
 सामान्यतउपस्थितिरित्यंगीकारेनिपातसंज्ञोद्देश्यस्यञ्जातस्याः।शेषितार्थेतरार्थानुपस्थापकत्वा
 त्गौणार्थकत्वमित्येन्यदेतत्॥अस्तुतर्ह्यर्थोपस्थापकरूपसामान्यंविशिष्टरूपंननुविशिष्टानुपूर्ववच्छि
 नंतदितिद्वितीयःपक्षःतर्गोऽनवदित्यादौवेवेऽःपदांतादितिपूर्वरूपाप्रसंगात्॥आयुर्वृत्तंज्योतिःशा

॥२५॥

॥५॥

स्त्वमित्यादौरुत्वाद्यसंगाच्च।संज्ञानूतश्चसुरस्यापत्यमित्यर्थश्चासुरिरित्यादावा - इव्रीऽप्रसंगाच्चेतिज्ञेनाप्रधा
 नेकार्यसंप्रत्यस्येतिवक्ष्यमाणत्वात्तदनुरीधास्याधानेनार्थोपस्थापनेएवैतन्यायप्रवृत्तेरनुपगमादेऽःप
 दांतादित्यादाविशेषेणोतपदेत्यादित्यादिनातदुपस्थितौदोषानावात्।प्रधानस्यचएउ-इत्यस्यवर्णग्रह
 णादर्थानुपस्थापकत्वात्।यत्रायर्थोपस्थापकंविशेष्यंयथारुत्वादिविधौसातस्यरुदित्यादितत्रापिगौण
 त्वेप्रतीतेर्वाक्यार्थत्वात्ततःपूर्वमेवकार्यप्रवृत्तेरदोषः।गौःपठतीत्यादौतिहुतिड इत्यादिःप्रवृत्तावधेयैव
 तिःचिप्रत्ययस्यविषयेतुतत्प्रवृत्तिःशब्दोमुख्यार्थीनकषमवर्त्ततेति।विशेषश्चासुरिरित्यावपिप्रसिद्ध
 र्थकसंबंधिशब्दस्यराजश्चसुराद्यदितियतावरुइत्यादतइजित्यदंतत्प्रातिपदिकत्वेनसंज्ञानूतस्यैव
 तस्योपस्थितस्योपस्थित्यंतरसापेक्षाप्रसिद्धार्थस्यापत्येनयोगान्नावांसंज्ञासूत्रस्यापत्यंतस्यार्थःस्तु
 विशिष्टानुपूर्ववच्छेदेनविशिष्टार्थोपस्थापकविशिष्टरूपोपादानेपदकार्येगौणमुख्यन्यायोअनित्यरूप

दार्थायेइतिन्यायस्तुविशिष्टरूपोपादानमात्रइतिव्यवस्थाप्यत्वइवतीत्यादौप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिविशिष्ट-
 रूपोपादानात्कार्यत्वाच्चिनिमित्तकश्रादेशेनप्राप्नोतीत्याशंक्यहुरिदीक्षितैरुक्तंम्। यस्यपदस्ययत्नम-
 न्नित्याहारेगौणार्थकंप्रादुर्भावस्तन्निमित्तकपदकार्यमिहविवक्ष्यतेतेनयथामहद्वृत्तश्चइमाइत्यत्रानूत-
 तद्रावेहत्वस्त्रियोगेसंपद्यक। तैरिच्छिप्रत्ययविधानादूतपदसमन्वित्याहारेगौणार्थप्रादुर्भावोतन्निमित्त-
 कमाह्वेनतवतिनतथात्वइवतिइत्यत्रचिनिमित्तत्वादादेशस्येतिनदोषः। गोमयदित्यत्रप्रत्ययसंज्ञातु-
 तकार्यप्रत्ययतावहाराभूतवदित्येतन्निमित्तिकेतिविशेषःइतिअस्मिन्पक्षेअगोमतीगोमतीसंपन्तागोमतीन-
 ताइत्यत्रपुंवभावस्तुनप्रसज्यतेभूतेत्यनेनसामानाधिकरण्यात्तथाहि। नवनसामान्यकर्तृरिगो-
 मतीशब्दाच्चैवतस्यगतित्वात्क्रियाविशेषकत्वाद्विशिष्टकर्तृरिविधीयमानः। कप्रत्ययोऽगोमतीमाचष्टेनगो-
 मतीमपि। यथाव्याकरणस्यसूत्रंक्रियतेइत्याख्यातेनक्रियासामान्यकर्मसूत्रमेवोच्यतेव्याकरणसूत्रत

॥२६॥

इत्यत्रउतुविशिष्टक्रियाकर्मव्याकरणमि। अतएवसंधीनवतीब्राह्मणाइत्यत्रबहुवचनोपपत्तिः। अतएवाभु-
 क्तुमुक्तंसंपद्यतेतथाभूतः। भूतइतिविवरणवाक्यंप्रयुज्यतेनत्वमुक्तं। संपन्नइति। कथंतर्हिमभूता-
 ब्राह्मणीत्यत्रपाहनाध्यपुंवभावउदाहृतइतिचेत्। इच्छं। अभूतभाववेच्चिर्विधीयते। अभूतभावश्चकारण-
 स्यविकारात्मनाअभूतस्यतदात्मनावः। तवकंचित्प्रकृतिःकत्रीतविकृतिः। एकोवृद्धःपचनौकातवतीति
 प्रकृत्याप्रयवचनदर्शितात्॥ यथाचप्रकृतेःकर्तृत्वंदृष्टं तथाकचिद्विलनेरपितथाचपस्याशायांताप्येसु
 वर्णपिंडः। स्वदिरंगारसवर्णकुंडलेतवतइति। अमानित्तत्तेननिजायशोपुगंधिफालवद्वाश्चिकुराःशिर-
 ःस्थितमिति नैषधीयेयविकाराश्रयंवचनं दृश्यते। गृह्णातिवाचकः संख्याप्रकृतेवितेनहीतिवचनंप्रमा-
 णीकृत्योक्तप्रयोगेषुविपरितंप्रकृतिविलतितावंवर्णयंतो नैयायिकनव्याख्यसंघोब्राह्मणाः संघोभव-
 तिअपरस्तंतवःपरोतवतीतिविकाराश्रयंवचनंप्रदर्शितवद्विरुपाध्यायेर्निश्रेष्ठपश्चात्कृताः॥ गृह्णाति

वाचकः॥ संख्यामिति वचनं तु चिप्रत्ययविषयं व्याख्येयम्। तथा यत्कपि संपद्यमानं चतुर्थीवक्तव्येति संप
द्यकर्त्तरिविधीयमाना चतुर्थी विकाराद्भवति सूत्राय कल्पते यवा गूरिति। ततश्च चिप्रत्ययोपि संपद्यक
र्त्तरिविधीयमानोऽभूतज्ञावविषयत्वादकं मर्थे विकारात्तन्माद्यात्मकमनिदधानुत्तयोऽकर्त्तृत्वमवसायय
ति। यथोक्तं। पूर्वस्वामविजहत्संस्पृशन्धर्ममुत्तरम्॥ संमूर्छित इवात्मा जायमाना निधीयते इति॥ एवं
स्थिते मभूतावास्तवीत्यत्र तव न सामान्ये कप्रत्ययरुत्वात् द्विशेषानिधानाया मरुत्यमिन्नेवर्त्तमाने मरुतीशकः प्र
पुज्यते स तव न सामान्यकर्त्तृत्वाच्चिप्रत्यये लब्ध्वा भूतेत्यनेन सामानाधिकरण्येन तवति। अतएवाशुक्तः शुक्तः संप
त्तः तथा भूतः शुक्लीभूत इत्यपि कादाचिद्विवरणवाक्यं प्रयुज्यते। इदं त्वत्र वक्तव्यं। यत्राग्निः सोमश्च माणवका
वितिवृत्तेः पूर्वमाणवकवृत्तित्वादग्निसोमपदयोर्गौणार्थकत्वं ततः प्रधानस्य सापेक्षकत्वाद् वृत्तिस्तत्रेत्ययत्नो
स्त्वदुक्तरीत्या अप्रवृत्तावपि देवता द्वंद्वे चेत्या नङ्कुतो न प्रवर्त्तत इति। न च माणवकवृत्तित्वाद्देवता द्वंद्वे वा सोम

॥२७॥

श्रीगणेशाय नमः॥ नवतीति वाच्यं। आरोपितार्थकस्य तस्य सत्त्वात्। गौणमुख्यन्यायस्तु विशिष्टरूपोपादानावात्तया चारपितं
शक्यः न चानङ्प्रवृत्ताविष्णुपत्तिः अग्निसोमौ माणवकौ वित्यग्नेस्तु दिति सूत्रात्तावत्प्रयोगेष्वेत्ययारि
श्वानडीप्यरुतत्वादित्येत्किंचिदेतन्मया देतम्। अतएव संपद्यतेत्यभूवतीत्यत्र चिप्रत्ययांतेषु भूतामाना
धिकरणे गौणमुख्यन्यायेन मध्यमस्य तावत्कृतावारणे कृते चित्वाकोऽनं संपद्यते इत्यत्र सकस्मान्न
न चानपुष्पशोऽवृत्तित्वाद्वा विव गौणमुख्यन्यायाददोष इति वाच्यम्। वृत्तौ त्वद्भिन्नदेवदत्तादिवृत्तित्वाद्युष्प
दे गौणार्थकत्वस्य षक्तुं शक्यत्वेपि वाक्येऽतएव मिसामानाधिकरण्यादुत्तरपदार्थप्रधानतया सा मासवृत्तिपु
ष्पशोऽतथात्वात्। अतएवातं न वसि अनं न वामीति मध्यमोत्तमावुदाहृतौ वैपाकरणसूत्रेणैकोददीहितेः॥
एतेन प्रकृतिविज्ञातिसमन्तव्याहारे प्रकृतेरेवैककर्त्तृत्वमेतद्वाच्यमाणादिति नैयायिकानुपगमः प्रत्युक्तः अस
अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्या प्रसंगात्तदनञ्जमास इति प्रतिषेधानर्थक्या पाताञ्जल्युक्तिसंज्ञावमूलभूतस्य नञ्

मासे पूर्वपदार्थप्राधान्यस्य नाध्यादैतिरस्मृतत्वात्। नच सिद्धातेन असमासस्यारोपितोत्तरपदार्थविधकत्वाद्गौणार्थक
 त्वमेवेति वाच्यं। सखल इति त्वेन तदितरबोधकस्य गौणार्थकत्वानुपगमान्ननुमानित्याकारेणारोपितार्थकस्य न
 असमासस्य तदन्तात्। अत्र ब्रूमः। प्रकृतिविकारो तावद्विन्नौ आरंभवादे तथा योग्यत्वात्। परिणामवादे यद्यपि प्रकृ
 त्यनेदो विकारे वक्तुं शक्यः विकारात्तेदस्तु प्रकृतौ नास्ति इति तयोर्नेद एव। तदुक्तानेदने पचतीत्यत्र द्वार्थः पचिस्तु
 त्वान्विकेदयन्नोदने निर्वरयति इति विकृतिरूपप्रकृत्यर्थव्यापाराद्विन्नस्योत्पत्तिरूपस्य विकारव्यापारस्य न गव
 ताप्रदर्शितत्वाच्च। ततश्च नवत्याद्यकर्मकधातुयोगेधातोस्तथाचित्वं वक्तव्यमुत्पत्तिजनकस्य प्रतिव्यापारस्य च
 न प्रधानत्वं सकर्मकत्वापातात् किंतु प्रकृतिप्रकृतिव्यापारजनन्योत्पत्तेस्तत्वं तं तथाच तं तव परो नवतीत्यादौ तत्वादे
 प्रकृतौ धात्वर्थेनेदात्वयः धात्वर्थनामार्थनामार्थयोर्भुत्यत्तिवशात्क्वचिदेदात्वयस्वीकारे तु प्रकृते धात्वर्थानंगीका
 रेपिनक्षतिः तत्वादेर्धत्तित्वसंबन्धेन व्यापार एवान्वयात्। विकारस्य तु प्रत्ययद्वारा प्रधानी चूतव्यापारे उत्पत्तावन

३५

॥२६॥

यः विकृतिविशिष्टाया उत्पत्तेः प्रकृतिवृत्तित्वात्प्रकृतेः प्रत्ययार्थप्रयद्वारा तदन्ययस्तदा प्रकृतेरपि कर्त्तृत्वमित्येकोवृत्त
 पंचनौकानवतीत्यादेवानुपत्तिः। नच तिङ् समानाधिकरणे प्रथमेति वार्त्तिकविशेषः प्रकृतिवृत्तस्य रूपनेदपि इवै
 काहस्तुताऽनेदात्। यथा बाजदृश्योर्नेदपि देवदत्तमंतराहत्यातयोर्नेदः बालश्रासौ देवदत्तः स्वाविरश्रेति चेतुषि
 कायाचकत्वात्स्य गनित्वा क्रियाविशेषकत्वेन तदर्थस्य धात्वर्थेन नार्थात्सकत्वापत्तिर्नास्तीति प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वं प्रागु
 क्तं एवं स्थितेऽत्वेत्वं संपद्यते इत्यत्रात्वं शब्दार्थस्य तिङ् समानाधिकरणत्वात्तान्ममो न न विषयनिवृत्तशब्दार्थस्य तु न क्त्वा
 मानाधिकरणे प्यत्वमनिन्तदेव देवदृत्तित्वाहस्तुताऽत्वेवृत्तित्वेपि गौणार्थकत्वानुपपत्तेरनावा दसौ न न विषयति
 इति हतमधिकेन विस्तरेण। नत्वेवं मल्लोपो न इह नूपाय म्णां शौ सौ च अत्वसंतस्य चाधानो मेन इत्यादीनां शब्दादं
 ३। सुपयाः सुशर्मैत्यादावेव प्रवृत्तिः स्यान्ननुमानावाग्मी सुस्त्रोताः सुपथिनो त्यादावन्तादीनामर्थक्यादत आह॥
 अनिनस्मन्महृणान्यर्थवता चानर्थकेन तदंतविधिं प्रयोजयंति॥ ज्ञापकं त्वस्यामिणः धीधूमिति किमंगग्रहणे

नेतिदीहिताः। वित्तषेड इत्यत्रानर्थकस्यैवधीधूमस्संतवादिहापितस्यैवग्रहणं स्यादितिभ्रमवारणाग्रं गादित्यस्य
 वश्यकत्वाच्चनमिदमपूर्वं। तथाहिपेनविधिरिति सूत्रेपठितमिति नव्यतराः। वस्तुतः कर्मता। धीत्येवाः ज्ञातावि
 नितिलोपनिपातनमन्तिविप्रसृतितावदाधनायक्रियमाणमिहज्ञापकं। मनिनंतयोः कर्मन्वृत्तनाशयोः रनर्थकत्वा
 सूत्रनितावाप्राप्त्या नस्तद्विज्ञप्तयेवरिलोपस्यसिद्धत्वान्निपातनार्थक्यापातात्। तथाचनिर्देशास्तस्यव्याख्यानइति ति -
 चव्याख्यातव्यतास्तः। अंतर्वहिस्यंचिजोक्तः। स्वास्तोःकारइत्यादीतिदिक्। ननुसदादीनामइत्यादिनेममित्यादाव
 तुनासिकः कस्माच्चेत्यतश्चाह। नाव्यमानेनसर्वणानांग्रहणं। अणुदि सूत्रेऽप्रत्ययइत्यनेनसामर्थ्यात्प्रतीय
 तइतियोगाश्रयणादेशासाध्या॥ असांप्रतिकइत्यादिसंज्ञाप्रत्ययतुनावश्यकंप्रतिषेधः महासंज्ञाकरणादर्थ
 प्रत्यायकस्यप्रत्ययसंज्ञाकणादीर्घप्लुतयोरर्थप्रत्यायनेसामर्थ्यात्तायात्॥ कुलेशुरित्यादौ ताव्यमानस्याप्युदि
 त्वसामर्थ्यादयंनिषेधोनप्रवर्तते। तोएवेवायंप्रतिषेधस्तथात्रपठ्यते। ताव्यमानोऽस्यवर्त्मन्तग्रहणातीतिरुदत्तादयः॥

॥२६॥

ज्ञानिपदाश्रयणोऽणग्रहणप्रत्याख्यानैवप्रत्ययइत्यंशोवाक्येनेदेनसाजात्यप्राप्त्यसर्वणग्रहणप्रतिषेधकोऽतएवज्ञाता
 दादीसइतिसूत्रेताव्येकिमर्थमाचिमुच्यतेनज्यादइत्योद्योव्यतांकारूपसिद्धिः। अंतर्गतोदीर्घोतविध्यतिर्यतर्हिइदम
 वज्ञापयतिनवसेषापरिताया ताव्यमानेनसर्वणानांग्रहणंनेमुक्ते। तत्रज्ञापयतीत्यस्याप्रत्ययदेयोगार्थप्रत्यायनद्वारे
 तिशेषः॥ सिद्धंवचनंप्रत्याख्यायानुमानिकवचनकल्पनस्यायोग्यत्वात्। उक्तार्थस्यज्यायस्त्वात्। अतएवअणग्रहणमे
 वप्रत्याख्यायतेनव्यप्रत्ययइत्येतद्विधीयणुदि सूत्रेनाप्येस्पष्टं॥ गुणानेदकप्राप्तंनुनानेननिषिध्यतइतिमुप्रागेवो
 क्तंनविस्मरणीयं॥ नन्वेवेददसोसेरित्यनेनामूइत्यादौदीर्घोतप्राप्नोतीत्यतश्चाह॥ नाव्यमानोप्युकारसर्वणान्
 ग्रहणाति। दिवउ सूत्रेनपरकरणद्युस्यामित्यादौध्वेसूडित्यनेनकिङ्करुणाननुवृत्तिपरेपरत्वादूहितेपुनःप्रसंग
 विज्ञानादंतर्गतः प्राप्तस्यदीर्घोकारस्यनिरुत्तयेक्रियमाणमिहज्ञापकं॥ अत्रोकारइत्युपलक्षणंक्रिद्वायनेनसर्वण
 ग्रहणंभित्येतावतावस्तुसात्येनज्ञाप्यतेइत्युत्तीचकस्यतकारेवमितिवार्तिकव्याख्यानावसरैकैयटः॥ छोरित्यत्रकिङ्करु

पेक्षत्वात्तरंगेण यस्यावाधित्वान्। विदुः कृतमित्यादौ संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्यणावाधत इत्यन्यदेतत्। एतेनानदी
 र्चस्तपरत्वाच्चैतत्पुनरुक्त्यत्र का गतिः। इति प्रदीपकृत्कार्ये रकार्यगच्छेत्स्वरस्तिरः। तथा हि। बाध्यतां तपरत्वेन विधिस्तु
 व्यनिमित्तकः। नन्वत्यशस्त्रस्तत्ताष्योक्तकौर्वतो यथा। एवं तु द्यौकामिरिति विप्रतिषेधसूत्री यत्ताष्यप्रयोगेपिनका
 चित्कृतिरिति स्वयमवदातं। तित्स्वरितमिति सूत्रे ताष्यस्य हेतुः॥ नन्वतो दीर्घेऽपि जीत्यत्र अयं जीत्यस्य सार्वधातुक
 विशेषणत्वात्तदंतग्रहणाद्यंतेतामादीर्घः स्यात्तामिवादावत आह॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्परुणे॥ यस्मि
 न्नसप्तम्यंते अर्जुनरूपे ग्रहस्य सप्तम्यंता र्थनिमित्ततास्य ग्रहस्य करणे र्थाद्यावृत्तिकरणे विशेषणो विधिः सतदा
 दिविधौ बोद्धव्य इत्यर्थः। तदंतविध्यपवादत्वाच्च विशेषणान्नूतसमानाधिकरणे सप्तम्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तं॥
 सापिनेके वलंतदर्थवर्तित्येव। स्वरूपतोपीति नेदु शिक्तृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्यर्थत्वात्। अत्र नत्यपीतीं स्तुवज्ञा
 पकं तथा हि पुमास्तेत्यत्र हलीति सप्तम्यंतेनापि विशेषणेन चेत्तदंतदंतविधिस्तदापुदायेत्यादौ व्यपिपरतईत्